

UDK 930.23 Byford, J.
341.485 (=411.l6): 77

Intervju

KAKO SU SE FOTOGRAFIJE ZLOČINA U NDH UPOTREBLJAVALE U VIZUELNOJ KULTURI SJEĆANJA POSLIJE 1945. GODINE

Husnija Kamberović

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
husnijakamberovic@gmail.com

Dr. Jovan Byford je profesor i istraživač na Open University (Velika Britanija) i bavi se raznim aspektima odnosa sjećanja i povijesti. Njegovo osnovno polje interesa su istraživanje holokausta, o čemu je napisao niz radova i knjiga. Izravni povod za razgovor za portal *historiografija.ba* je pojava njegove najnovije knjige o ulozi fotografija ustaških zločina u kreiranju sjećanja na genocid u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH). Knjigu je krajem 2020. objavio Bloomsbury Academic.

H. K. Vi u najnovijoj knjizi *Picturing Genocide in the Independent State of Croatia. Atrocity Images and the Contested Memory of the Second World War in the Balkans* pokazujete kako su se te fotografije upotrebljavale u javnom prostoru, na izložbama, knjigama, dokumentarnim filmovima i serijama, štampi, u različitim kontekstima od 1945. sve do danas. Šta je, zapravo, ključna teza koju Vi razvijate u knjizi?

J. B. Kada se danas govori i polemikama u regionu oko genocida u NDH i sećanju na njega, najčešće se pominje neslaganje oko broja stradalih, ili kada je reč o Jasenovcu, oko prirode tog logora, odnosno da li je u pitanju bio logor smrti ili radni logor. Mnogo manje pažnje se posvećuje razlikama u načinu na koji se genocid u NDH predstavlja kroz fotografije i drugi vizuelni material. Na primer, u Srbiji i Republici Srpskoj, veoma eksplicitne fotografije zverstava su neizostavni deo medijskih izveštaja i muzejskih postavki, one dominiraju

u dokumentarnim filmovima, fotomonografijama i tako dalje. Ovaj materijal se plasira bez pridavanja velike pažnje njegovom poreklu i autentičnosti. S druge strane, u Hrvatskoj, fotografije zločina su gotovo tabu tema. Ako odete u bilo koju veću knjižaru u Zagrebu, verovatnije je da ćete naći knjige pune propagandnih fotografija iz Drugog svetskog rata koje glorifikuju „ustašku vojnici“ nego fotografije ustaških zločina. U novoj postavci u muzeju u Jasenovcu, koja je otvorena 2006. godine, nema ni jedne fotografije ustaških zverstava, a malo je fotografija na kojima se uopšte vide ustaše.

Moja nova knjiga kritički analizira poreklo i prirodu ove dve potpuno drugačije, međusobno suprotstavljene vizuelne kulture sećanja na prostoru bivše Jugoslavije. U knjizi opisujem način na koji su fotografije prikupljane za vreme i posle završetka rata, i kako su plasirane i korišćene u čitavom posleratnom periodu. U Srbiji danas postoji rašireno uverenje da su fotografije ustaških zločina sve do 1980-ih bile prekrivene velom tajne, a sve u ime ideologije „bratstva i jedinstva“ i „zavere ćutanja“ koja je, navodno, okruživala ustaške zločine. S druge strane, mnogi u Hrvatskoj period socijalističke Jugoslavije nastoje predstaviti kao vreme kada su ustaška zverstava bila forsirana kako bi se delegitimisao hrvatski nacionalni identitet. Moja analiza ukazuje na to da je u socijalističkoj Jugoslaviji postojao jedan prilično ambivalentan odnos prema fotografijama ustaških zločina. Fotografije su korištene oprezno i strateški, a njihova prisutnost i vidljivost, ali i interpretacija njihovog sadržaja, varirala je u zavisnosti od konteksta i trenutnih potreba i prioriteta. Odmah posle rata one su korištene da bi se opravdala odmazda nad političkim protivnicima i ratnim zločincima. Kasnije su služile učvršćivanju narativa o nacionalnom jedinstvu i vrednostima antifašizma, ali i za borbu protiv revizionizma i nacionalizma u Hrvatskoj.

Ono sto je važno, međutim, jeste da nekritička upotreba fotografija ustaških zverstava kakvu vidimo danas u Srbiji i Republici Srpskoj, baš kao i njihovo potpuno uklanjanje iz javnog života u Hrvatskoj, imaju nešto zajedničko: oba pristupa vuku korene iz kulture sećanja koja se razvila u socijalističkoj Jugoslaviji, i odražavaju vizuelne strategije koje su obeležile taj period.

H. K. Koliko je to korišćenje fotografija nasilja iz Drugog svjetskog rata uticalo na historijska događanja u Bosni i Hercegovini tokom 1990-ih godina?

J. B. Kada je počeo rat u Hrvatskoj 1991. okosnica srpske propagande bila je teza o „obnovljenom genocidu“. Naime, tvrdilo se da srpskoj zajednici u Hrvatskoj,

a kasnije i u Bosni i Hercegovini, preti sudbina koja je zadesila srpski narod između 1941. i 1945. godine. Ideja o obnovljenom genocidu imala je izraženu vizuelnu komponentu, te su fotografije ustaških zverstava nuđene kao okvir kroz koji treba posmatrati savremena dešavanja. To smo imali prilike da vidimo u medijskim izveštajima, u pamfletima i knjigama objavljivanim tokom 1990-ih, u brojnim izložbama i dokumentarnim filmovima. Svrha je bila da se kod Srba izazove strah od novog stradanja i da se populacija mobiliše za rat. Istorijska trauma srpskog naroda, pre svega u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini je na taj način instrumentalizovana i zloupotrebljena.

Ono što je važno pomenuti, i što ja otkrivam u knjizi jeste da vera u moć fotografije da mobiliše javnost i izazove snažna osećanja, nije bila nova. U vreme socijalističke Jugoslavije, fotografije su u nekoliko navrata korišćene da bi se ukazalo na opasnost od porasta nacionalizma – i da bi se izazvao animozitet prema fašizmu ili ustaštvu. Međutim, tokom 1990-ih fotografije su postale instrument za kreiranje mržnje ne prema nacionalizmu, već prema čitavim narodima, odnosno Hrvatima i Bošnjacima, kao i za pravdanje srpskog nacionalističkog projekta.

Takođe, treba istaći da ovakva vrsta propagande nije bila ograničena na Srbiju. Slični motivi – pa i ideju o obnovljenom genocidu – bili su prisutni i u Hrvatskoj. Tamo je tokom 1990-ih čak i ustaška propagandna literatura iz 1942. godine, sve sa slikama zločina koje su četnici i komunisti novodno počinili nad Hrvatima, nuđena kao prizma kroz koju treba posmatrati i interpretirati savremene događaje.

H. K. Vi se dugo bavite pitanjima holokausta. U jednoj knjizi ste se bavili pitanjem logora Staro Sajmište kod Beograda. U toj ste knjizi pokazali kako se odvijao proces memorijalizacije tog logora i kako se mijenjao narativ o tom logoru, koji se dugo nazivao „mučilištem naroda Jugoslavije“. Zašto to nije nazvano mjestom holokausta i da li je to doista značilo neku marginalizaciju holokausta?

J. B. U socijalističkoj Jugoslaviji postojao je specifičan odnos prema Holokaustu. Stradanje Jevreja nikada nije bilo negirano. Jevrejska zajednica je organizovala komemoracije i gradila svoje spomenike, često uz blagoslov i pomoć države. Ali, to je mogla da čini samo na jevrejskim grobljima i objektima koji su pripadali Savezu jevrejskih opština. U zvaničnom diskursu, i u kontekstu gde je SUBNOR imao monopol nad organizacijom komemorativnih svečanosti, nad

izdavačkom delatnosti i tako dalje, sve je bilo podređeno ideji o zajedničkom stradanju svih jugoslovenskih naroda, i naravno privilegovani su bili borci, partizani, predstavnici radničkog pokreta, rodoljubi. Specifičnost jevrejskog stradanja nije ni isticana, ni posebno obeležavana, mada je ovo zavisilo i od lokalnog kontesкта.

Ono što se ponekad dešavalo, a Sajmište je dobar primer za to, jeste da određena mesta stradanja Jevreja uopšte nisu dovođena u vezu sa Holokaustom, već su obeležavana isključivo kao mesta antifašističkog otpora i stradanja Jugoslovena. Razlozi su bili što nepoznavanje istorije, što rigidna interpretacije principa „bratstva i jednistva“, ali posledica je bila ista, odnosno marginalizacija Holokausta.

H. K. Kakva je razlika bila između sjećanja na logor Sajmište i Jasenovac u vreme Jugoslavije?

J. B. Kada je reč o memorijalizaciji Jasenovca u Jugoslaviji, najveća prepreka bila je činjenica da je Jasenovac za tadašnju vlast bio politički šakljiva tema. Nije bilo lako pronaći način da se tragična istorija ovog logora predstavi na način koji ne bi pokrenuo temu o genocidu nad Srbima u NDH, i narušio međuetničke odnose u Hrvatskoj. Štaviše, izgradnja spomen područja u Jasenovcu je bio iznuđen potez, način da se sve masovnije neformalne komemoracije koje su na mestu nekadašnjeg logora organizovali preživeli zatočnici i potomci žrtava, stave pod okrilje države. Memorijalizacija Jasenovca nakon 1966. bila je uglavnom usmerena ka pronalaženju načina da se obeleže zločini koji su tamo počinjeni, ali na način koji će potencirati vrednosti antifašističke borbe, a ne genocid.

Kada je reč o Sajmištu, dinamika je bila drugačija. Tamo nije bio problem kako predstaviti ono što se u logoru Sajmište dešavalo. Problem je bio to što se logor nalazio u samom centru grada, na obali reke koja je, izgradnjom Novog Beograda, dobila na značaju, u urbanističkom smislu. Za lokalne vlasti mesto nekadašnjeg logora bilo je suviše važno, i vredno, da bi postalo isključivo mesto sećanja. Činjenica da ni dan danas ne postoji memorijalni centar posvećen logoru na Sajmištu, posledica je pre svega njegove jednistvene lokacije.

H. K. Bavili ste se provedbom holokausta u Srbiji, te posebno istraživali ulogu Nikolaja Velimirovića, odnosno nastojali ste pokazati kako se kroz rehabilitaciju Nikola Velimirovića faktički potiskuje antisemitizam u kulturi

svjećanja u Srbiji. To ste promatrali u kontekstu historijskog revizionizma, koji je posebno snažno raširen nakon rušenja Berlinskog zida i sloma komunizma. Kako danas gledate na tu kulturu sjećanja u Srbiji?

J. B. Za mene, rehabilitacija Nikolaja Velimirovića predstavlja vrlo dobar primer dinamike postkomunističkog istorijskog revizionizma, i različitih strategija preko kojih se kontroverzni postupci ili događaji mogu potisnuti iz kolektivnog sećanja. Pokušaji rehabilitacije četničkog pokreta i Nedićevog režima u Srbiji, ili ustaškog pokreta u Hrvatskoj, bazirani su na sličnim retoričkim postupcima. Pobornici Nikolaja Velimirovića su potencirali njegovo navodno mučeništvo u logoru Dahau da bi skretali temu sa njegovog antisemitizma. Dakle, fokusiranjem na jednu epizodu iz Velimirovićevog života, nastojali su da odvrte pažnju od drugih. Pročetnički diskurs u Srbiji čitavu istoriju ovog pokreta nastoji da svede na dve epizode: ustanak na Ravnoj gori 1941. i streljanje četnika nakon oslobođenja 1945. godine. Ili u Hrvatskoj, fokusom na stradanje u Blajburgu nastoji se od ustaških zločinaca napraviti žrtve.

Dakle, istorijski revizionizam je još uvek prisutan, i njegovu dinamiku, različite oblike i evoluciju, svakako treba kritički proučavati.

H. K. Kako danas gledate na istraživanja holokausta u postjugoslavenskim zemljama? Pojavljuju se knjige koje holokaust stavljaju u prvi plan (spomenut ću knjige Ivo Goldsteina, a tu je i čitav niz drugih knjiga, uključujući i knjige koje se pojavljuju u Bosni i Hercegovini). Šta je potrebno učiniti kako bi se to još više intenziviralo?

J. B. Holokaust veoma važna tema i važno je da se objavljuju radovi koji pokušavaju da rasvetle stradanje Jevreja na ovim prostorima, ali i život jevrejske zajednice u Jugoslaviji pre 1941. godine. Ali, mislim da je podjednako važno da se razvija ozbiljna istorijografija koja će osvetliti i druge zločine počinjene za vreme Drugog svetskog rata, pre svega genocid nad Srbima u NDH, genocid nad Bošnjacima u istočnoj Bosni 1942. i 1943. godine, itd. Potrebna nam je literatura koja će na ozbiljan i naučno utemeljen način analizirati međuetničko nasilje i ratne zločine. Istorijsko pamćenje, na koje se često oslanjamo, je uvek pojednostavljeno. Zadatak istoričara jeste da tu upamćenu prošlost „zakomplikuju“, i da presipitivanjem opštih mesta istorijskog pamćenja, otvaraju kontroverzna i ponekad bolna pitanja.

H. K. Posljednjih dana bilo je puno priče o filmu *Dara iz Jasenovca*, koji priča priču o djevojčici Dari i ubistvima u Jasenovcu. U nekim recenzijama film je ocijenjen kao „jeftina nacionalistička propaganda.“ Jeste li Vi imali priliku vidjeti taj film i koliko se tu doista radi o nacionalističkoj propagandi?

J. B. Jay Weissberg, autor prve negativne kritike filma „Dara iz Jasenovca“, koja je objavljena u časopisu *Variety*, je u svom tekstu spomenuo moj rad na temu zloupotrebe genocida u NDH i Holokausta u Srbiji 1990-ih, kao potporu tezi da se radi o srpskoj nacionalističkoj propagandi. Ja film još nisam gledao, tako da o njegovom sadržaju ne mogu da sudim. Ali reakcije u Srbiji na negativne kritike objavljene u *Variety* i *LA Times*, su na neki način potvrdile Weissbergovu tezu. Ispostavilo se da „Dara iz Jasenovca“ jeste bio pokušaj da se kroz film u svetu promeni slika o Srbima, i da se izmeni stereotip iz 1990-ih o Srbima kao većitim „lošim momcima“. To su manje više priznali i autori i sponzori filma.

Problem je u tome što ideja da se stradanje Srba u NDH iskoristi kako bi se Srbi u očima međunarodne javnosti predstavili kao žrtve, i da se na taj način popravi njihov imidž, potiče iz 1990-ih i ima svoje političke motive i konotacije. Za vreme rata 1991-1995, u Srbiji su planirani brojni dokumentarni filmovi, međunarodne izložbe posvećene genocidu u NDH i slično, kojima se nastojalo uticati na međunarodno javno mnjenje, i opravdati brojni zločini počinjeni od strane srpskih snaga. Ovakve propagandne akcije odražavale su naivnu pretpostavku da je sukob sa međunarodnom zajednicom posledica lošeg marketinga, i da bi se svet, suočen sa obimom srpskog stradanja za vreme Drugog svetskog rata, odmah svrstao na stranu Srba.

Ovo uverenje je preživelo devedesete. Već petnaestak godina se priča o filmu o Jasenovcu, o nekakvoj srpskoj „Sindlerovoj listi“, koju bi finansirala Srbija i Republika Srpska, i koja bi promenila sliku o Srbima u svetu. Isti motiv je bio u pozadini izložbe koju je Vlada Srbije 2018. organizovala u UN, a koja je sasvim eksplicitno stavljena u kontekst ostvarivanja „spoljno-političkih“ interesa Srbije, koji podrazumevaju da se Srbi predstave kao žrtve, a pažnja međunarodne javnosti pomjeri sa zločina koje su srpske strane počinile tokom 1990-ih.

Kao što sam rekao, film „Dara iz Jasenovca“ nisam gledao, ali uzimajući u obzir kontekst u kome je film nastao, i reakcije koje su se pojavile nakon negativnih kritika, mogu da vidim zbog čega se nekome učinilo da se i ovde radi o nekoj vrsti propagande.

H. K. Na kraju, molimo Vas još za jedan komentar u vezi sa Srebrenicom. Znamo da je zločin u Srebrenicu Tribunal u Hagu okarakterizirao kao genocid, ali vidimo da u Srbiji i Republici Srpskoj kao dijelu Bosne i Hercegovine, postoji kontinuirano osporavanje genocida, pa je čak i u UN-u Rusija prije nekoliko godina blokirala usvajanje Rezolucije o genocidu u Srebrenici. Da li će doći vrijeme kada će se negiranje genocida u Srebrenici sankcionirati kao što se sada u većini zemalja sankcionira negiranje holokausta?

J. B. Ovo je veoma složeno pitanje. Mislim da je važno razmisliti da li bi sankcionisanje negiranja genocida u Srebrenici u ovom trenutku doprinelo suočavanju sa prošlošću i međunacionalnom pomirenju. Smatram da ne bi i da bi pritisci da se negiranje genocida sankcioniše bili kontraproduktivni. Po mom mišljenju, važnije je da što više ljudi sazna i prihvati istinu o Srebrenici, o stvarnom broju žrtava, o okolnostima njihovog stradanja, o identitetu i motivima naredbodavaca i počinitelja. I da se paralelno sa tim, demistifikuje pojam „genocida“. Razlog zašto toliko mnogo ljudi u Srbiji i Republici Srpskoj odbija da prihvati činjenicu da se u Srebrenici dogodio genocid jeste to što su poverovali u nacionalističku propagandu iz 1980-ih i 1990-ih da postoje „genocidni narodi“, odnosno da se ovde radi ne o kvalifikaciji zločina, već o osudi jednog čitavog naroda.

Međutim, činjenica je da se ne radi dovoljno na ovoj vrsti edukacije, pre svega zbog toga što su nacionalne podele još uvek nepresušni izvor političkih poena, a prošlost omiljeno mesto sporenja.